

Erik De Bom, ***Geleerden en politiek. De politieke ideeën van Justus Lipsius in de vroegmoderne Nederlanden*** (Hilversum: Verloren, 2011, 440 pp., ISBN 978 90 8704 215 8).

De Leuvense geleerde Joost Lips of Justus Lipsius (1547-1606) was een beroemdheid in zijn tijd. Zijn bekendste werk was *De constantia* (1584), een neo-stoïsche dialoog over de standvastigheid in tijden van tegenspoed. Ook vervaardigde hij politiek-filosofische geschriften. Zijn *Politica* (1598), geschreven in Leiden, is een citatenverzameling (met eigen ordening!) over het bestuurlijke métier. De *Monita et exempla politica* ('Bestuurlijke aanmaningen [of 'adviezen', JB] en voorbeelden', 1606) maakte Lipsius, terug in Leuven, als vorstenspiegel voor aartshertog Albrecht. Deze *Monita* zijn het *pièce de résistance* van de uitvoerige studie van Erik De Bom, uitgevoerd in het kader van het project 'Macht en moraal, vorst en volk: Justus Lipsius' *Monita et exempla politica* (1606) als brug tussen politieke filosofie en het ideaal van de christelijke vorst'. Met name gebruikt De Bom het werk om te bezien of er iets als 'lipsianisme' in de vroegmoderne Nederlanden bestond.

De *Monita* bestaat uit twee boeken van respectievelijk acht en achttien hoofdstukken. Elk hoofdstuk begint met een titel die het onderwerp aangeeft, dan volgt een omschrijving of definitie van Lipsius zelf, met allerlei verwijzingen naar klassieke auteurs, vooral hun aforismen (*sententiae*) met betrekking tot het bestuur. De *Monita* zijn daardoor ingebed in de traditie van de vorstenspiegel, een 'handboek voor de optimale vorst'. Het is ook, door de vele citaten, een boek vol 'gemeenplaatsen' (*loci communes*). Als zodanig functioneert het werk ook als commentaar op en aanvulling bij de *Politica*. De Bom stelt in deze studie de vraag naar de receptie van de *Monita*.

Het boek is helder opgebouwd: na een uitgebreide inleiding ('Tekst, context en methodologie') waarin de receptie van Lipsius' politiek gedachtegoed in het algemeen wordt besproken en de methodologie van deze studie, behandelt De Bom in hoofdstuk 1 ('Taal, Cultuur, Politiek') de vroegmoderne vertalingen van de *Monita et exempla politica*. Hoofdstuk 2 ('Sententiae, Axiomata, Similitudines') bespreekt Lipsius' gedachtegoed in verzamelingen van *loci communes*, waarna in hoofdstuk 3 ('Retoriek, Politiek, Moraal') Lipsius' beeld van de goede vorst in gelegenheidsliteratuur aan de orde komt. In hoofdstuk 4 ('Doctrinae, Institutiones, Ideae') gaat het over Lipsius' politieke gedachtegoed in theoretische werken. Het Besluit ('Assimilatie, Adaptatie, Transformatie') vormt een synthese van receptie van Lipsius' *Monita* in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd.

De vraag naar de receptie geeft De Bom bespiegelingen in de pen over receptie. Hoe kun je bijvoorbeeld onderscheiden of de *Monita* in een bepaald werk of door een bepaalde auteur zijn gerecipeerd, of de bronnen ervan? Dat stelt vragen naar de productie (hoe beschikbaar waren de *Monita* en hoe waren ze beschikbaar?), naar de act van het lezen, hoe weinig concreets daarover ook te vertellen valt, naar de vertalingen van het werk en naar de geschiedenis van het politiek-bestuurlijke denken in het algemeen. De Bom verbindt literatuurwetenschappelijke methodiek, bijvoorbeeld receptiestudies, reader's response theory en genreleer, met de geschiedenis van het politieke denken. Het blijkt dat de Neolatijnse literatuur, in dit geval Lipsius' *Monita*, een belangrijke bijdrage leverde aan het discours. De Bom houdt een pleidooi voor Neolatijnse studies, die – daar de meeste werken op het gebied van politieke theorie tot in de achttiende eeuw geschreven zijn in het Latijn – een goede bijdrage zouden kunnen leveren aan diezelfde geschiedenis van de politieke theorie, door de inhoud te relateren aan de vorm en zo wezenlijke nuances aan te brengen die anders verloren zouden gaan.

De *Politica* zijn vele malen vertaald, in het Nederlands, Frans, Duits, Engels, Spaans, Italiaans, Hongaars en Pools, en vooral in de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw. De *Monita* zijn veel minder vaak vertaald, en dan in het Frans, Nederlands, Italiaans, Pools en Russisch, en dan met name vanaf 1650 (afgezien van één Franse vertaling uit 1606). De Bom geeft zich terecht rekenschap van de contexten van de vertalingen die de *Monita* tot een nieuwe tekst maken – naast natuurlijk de nieuwe taal. Zo levert hij een bijdrage aan de theorie rond receptiestudies.

Het gedachtegoed uit de *Monita* komt terug in andere *loci communes* boeken, bijvoorbeeld in de 'bloemlezingen' van Joachim Nisaeus, subrector van de universiteit van Wittenberg en predikant in de Berlijnse Nicolaikerk, en van de Antwerpse handelaar en polyhistor Franciscus Sweertius. Beiden geven in de titel van hun werk, respectievelijk *Mellificium sive Syntagma deliciarum quae in Iusti Lipsi monumentis passim habentur* (1606) en *Iusti Lipsii Flores ex eius operibus discerpti, in locos communes digesti* (1615) aan dat zij schatplichtig zijn aan Lipsius. De goede vorst wordt ook geschetst in bepaalde gelegenheidsliteratuur, zoals panegyriek, vorstenspiegels en lijkredes. In hoeverre vindt men daarin Lipsius' gedachten terug? En hoe maakt men aannemelijk dat dit ook werkelijk 'lipsianisme' is? En hoe is dat voor latere politieke traktaten? Om nog maar te zwijgen van de vraag – De Bom stelt die wijselijk niet – of de vorsten zich naar het idee van de christelijke vorst gingen voegen?

De Bom is heel duidelijk en heel voorzichtig: het valt met de invloed van Lipsius' *Monita* wel mee – tegen, zo men wil. Men maakt gebruik van het werk, dat wel, maar Lipsius' eigen inbreng, en vooral de wat controversiële gedachten, blijft buiten beeld. De Bom is voorzichtig. Terecht, maar iets uitgesprokener had hij mogen zijn. Hij ziet als belangrijkste vorm van receptie het overnemen van fragmenten – die in nieuwe context nieuwe betekenis kunnen krijgen, maar waarvan de werkwijze met als uitgangspunt *sententiae* in de loop van de zeventiende eeuw bekritiseerd en verlaten wordt. Maar ook 'gesunkenes Kulturgut', hoe moeilijk te traceren ook, is receptie. De Bom concludeert op

dat vlak dat Lipsius vooral de politieke taal heeft beïnvloed via een ‘lipsianisme’ (hij vermijdt liever de term) in de zin van een ‘neomachiavellanisme’, ‘dat ruwweg gesteld als doel heeft de inzichten van Machiavelli over de eigen wetmatigheden van de staat en het politieke bedrijf te verenigen met de voorschriften van de moraal in het algemeen en met het christelijke geloof in het bijzonder’ (380).

Dit is een mooie studie, die theoretische reflectie over receptie koppelt aan de praktijk. Op het punt van de interpretatie van enkele kernwoorden waag ik het kanttekeningen te zetten bij het werk. De Bom vertaalt *prudentia* met ‘doortastendheid’. Daar is veel voor te zeggen – het geeft de praktische inslag van het woord aan – maar ook iets tegen: *prudentia* of *providentia* kan ook juist voorzichtigheid zijn, waar gepast, en het ‘voorzien in’, het mild schenken, waar nodig. *Religio* wordt vertaald met ‘godsdienst’, en ik weet zelf ook geen beter woord, al zou ik kiezen voor ‘religie’ of ‘geloof’, omdat het zowel de ‘officiële’ godsdienst met zijn gebaande paden van leerstellingen en rituelen aangeeft, als de ‘onofficiële’ met zijn magische gewoontes. Een hardloper die voor de wedstrijd een kruis slaat, of het portret van zijn overleden vader kust, doet net zo goed aan religie als de pastoor die de mis opdraagt. *Modestia* geeft De Bom weer als ‘gematigdheid’. Ook dat is begrijpelijk, maar daarmee mist men de notie van ‘bescheidenheid’ die een christen, en daarmee de christelijke vorst die ervan doordrongen is dat hij zijn macht van God heeft ontvangen, ook siert, namelijk het besef van nietigheid tegenover de Schepper: ‘Wie is de mens, dat ge zijner gedenkt?’ (Psalm 8).

Het boek is door uitgeverij Verloren prachtig uitgegeven. De omslag is zeer goed gekozen: een negentiende-eeuws schilderij van Alexandre Desmit, ‘Aartshertogen Albrecht en Isabella luisteren naar Justus Lipsius’, receptiegeschiedenis *ad oculos!* Wat mij betreft had deze mooie studie wel in het Engels mogen verschijnen, omdat het onderwerp en de theorievorming een internationale impact heeft.

Jan Bloemendal, Huygens ING